

અથર્વવેદમાં પર્યાવરણ સંબંધી સૂકતો

ડૉ. ઉર્વશી એચ. પટેલ

વ્યાખ્યાતા સંસ્કૃત

એન.પી.પટેલ મહિલા કોલેજ, આદર્શકેમ્પસ, ડેરી રોડ, પાલનપુર

બનાસકાંઠા (ગુજરાત)

વેદના પ્રત્યેક વિભાગની જેમજ અથર્વવેદની પોતાની કેટલીક વિશેષતાઓ છે જેના આધારે વેદજ્ઞો તેને અતુલનીય માને છે. અથર્વવેદને જ્ઞાનકંડ, અમૃતવેદ કે આત્મવેદ પણ કહેવામાં આવે છે.

અથર્વવેદને આયુર્વેદ પણ કહે છે તેમાં વનૌષધિઓ, ભસ્મો અને રસાયણો દ્વારા રોગોનું શમત થાય છે તે બતાવાયું છે. કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય અનેક રોગોનું ઉપશમન કરનારી વનૌષધિઓ અને વૃક્ષમણિઓનું વર્ણન કર્યું છે. આથી જ અથર્વવેદને આયુર્વેદનું મૂળ કહેવામાં આવે છે. 'કૂટ' નામની વનસ્પતિ ચામડીનાં રોગો અને કોઠનો રોગ દૂર કરી દે છે. 'મંડૂકપર્ણી' ઢાઝી ગયેલા અંગની બળતરા શાંત કરે છે. એવી જ રીતે સાહેવી, પૃષ્ઠવર્ણી, પાહુ, મધુક, અર્જુન વગેરે એવી ઔષધિઓ છે જે મૂત્રાતિસાર, અતિમૂત્ર, નાડી વ્રણ, ક્ષય જેવા રોગોને દૂર કરે છે. મંત્રો તેમજ અભિમંત્રિત જળ વગેરે દ્વારા રોગોને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે તેનું વર્ણન અથર્વવેદમાં કરવામાં આવ્યું છે. અથર્વવેદમાં પર્યાવરણ સંબંધી સૂકતો જેવા મળે છે જેમાંના કેટલાંક સૂકતો આ પ્રમાણે છે. આ સૂકતોમાં પણ જળ, ઔષધિઓ, વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, સરિતાઓ (નદીઓ) વગેરેનું વર્ણન થયું છે.

(૧) અપાંભેષજ (જળ ચિકિત્સા) સૂકત : આ સૂકતના દેવતા આપ: છે. આપ:નો સામાન્ય અર્થ જળ-પાણી કરવામાં આવે છે. આપૌ વૈ સર્વા દેવતા જેવા સૂત્રોમાં પણ આજ ભાવ પ્રગટ થાય છે. આ સૂકતમાં જળ-પાણીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે હે સુખદાયક જળ ! તમારા રસ વડે અમને પૃષ્ઠ કરો. અન્ન પ્રાપ્તિ માટે અમે આપને મેળવીએ.

અમ્બયો યન્ત્યઘ્વાભિર્જામયો અઘ્વરીયતામ્ । પજ્ય તીર્મઘના પયઃ ॥૧

અસૂર્યા ઉપ સૂર્યે યાભિર્વા સૂર્યઃ સહ । તાનો હિન્વન્ત્વધ્વરમ્ ॥૨

(અથર્વવેદ સંહિતા ભાગ-૧ પૃ. ૪.૫)

(૨) આપ: સૂકત : જે જળ સોનાની જેમ પ્રકાશિત થતા રંગવાળું ખૂબ જ મનોહર, શુદ્ધતા આપનારું છે. જે જળ અમારી વ્યાધિઓને દૂર કરી અમને બધાંને સુખ અને શાંતિ આપો. જે જળમાં રહીને રાજા વરુણ સત્ય અને અસત્યનું નિરીક્ષણ કરતાં રહે છે. જે સુંદર વર્ણવાળું જળ અગ્નિને ગર્ભમાં ધારણ કરે છે. તે જળ બધાંને સુખ શાંતિ આપો.

હિરણ્યવર્ણાઃ શુચયઃ પાવકા યાસુ જાતઃ સવિતા યાસ્વગ્નિઃ ।

યા અગ્નિ ગર્ભ દઘિરે સુવર્ણાસ્તા ન આપઃ શંસ્યોના ભવન્તુ ॥

(કાંડ-૧-૧૪૧-અથર્વવેદ સંહિતા ભાગ-૧ પૃ. ૨૨)

(૩) અસ્નાવભેષજ પરમધામ સૂકત : જે મુજબવાન પર્વત પરથી નીચે લાવવામાં આવે છે તેની વસ્પતિથી શ્રેષ્ઠ ઔષધિ બને છે. આ ઔષધિઓ અતિસાર, બહુમૂત્ર, નાડીવ્રણ વગેરેમાં રોગોનો નાશ કરવા સક્ષમ છે. ઔષધિ માટે વાપરવામાં આવેલું જળ આનંદદાયક બનીને અમારી વ્યાધિઓનું શમન કરનારું થાય છે.

शं नो भवन्त्वय आषघयः शिवाः ।

इन्द्रस्य वज्रो अप हन्तु रक्षस आराद्र विसृष्टा इषवः पतन्तु रक्षसाम् ॥

(कांड-२ १६६-अथर्ववेद संहिता भाग-१)

- (४) **सुरक्षा सूक्त** : हे प्राण અને અપાન ! આપ બંને મૃત્યુથી અમારી રક્ષા કરો. અમારી આહુતિઓને સ્વીકારો. હે સૂર્યદેવ ! આપ જોવાની શક્તિ આપીને અમારી રક્ષા કરો.

સૂર્ય ચક્ષુષા મા પાહિ સ્વાહા ।

(કાંડ-૨ ૨૪૩ અથર્વવેદ સંહિતા પૃ. ૧૫)

- (૫) **બળપ્રાપ્તિ સૂક્ત** : આજોડસ્યોજો મે દોઃ સ્વાહા । હે અગ્નિદેવ ! આપ ઓજસ્વી છો તેથી અમે આપને આહુતિ આપીએ છીએ. સહોડિસ સહો મે દાઃ સ્વાહા । હે —અગ્નિદેવ ! આપ શૌર્યવાન છો. બલમસિ બલં મે દાઃ સ્વાહા હે । હે અગ્નિદેવ ! આપ બળ સંપન્ન છો તેથી અમને બળ આપો.

(કાંડ-૨ ૨૮૬ થી ૨૫૨ અથર્વવેદ સંહિતા પૃ. ૧૫)

- (૬) **શત્રુનાશન સૂક્ત** : વાયો યત્ તે તપસ્તન તં પ્રતિ તપ યોહસ્માન્ ધૈષ્ટિ યં વયં ધિષ્મઃ । હે વાયુદેવ ! આપની અંદર જે પ્રતાપ છે. તે દુશ્મનોને તપાવે છે હે વાયુદેવ તે શક્તિ વડે આપ દુશ્મનોની શક્તિનું ઠરણ કરો. હે વાયુદેવ! આપની અંદર જે પ્રજ્વલિત કરવાની શક્તિ છે તે શત્રુઓને બાળી નાખો.

(કાંડ-૨ ૨૬૭ અથર્વવેદ સંહિતા પૃ. ૧૭)

- (૭) **શત્રુનાશન સૂક્ત** : સૂર્ય યત્ તે તપસ્તન તં પ્રતિ તપ યોહસ્માન્ ધૈષ્ટિ યં વયં ધિષ્મઃ હે સૂર્યદેવ ! આપની અંદર જે સંતાપ્ત કરવાની શક્તિ છે, તેમજ ઠરણ કરવાની શક્તિ છે તે શક્તિ દ્વારા તે શત્રુઓની શક્તિનું ઠરણ કરો. (કાંડ-૨ ૨૭૦ અર્થ પૃ. ૧૮)

- (૮) **શત્રુનાશન સૂક્ત** : ચન્દયત્ તે તપસ્તને તં પ્રતિ તપ યોહસ્માન્ ધૈષ્ટિ યં વયં ધિષ્મઃ હે ચન્દ્ર દેવ ! આપની અંદર જે તપાવવાની શક્તિ છે તે દ્વારા. જે અમારો દ્વેષ કરે છે તેમને સંતાપ આપો. (કાંડ-૨ અર્થ ૨૭૩)

- (૯) **પુશ્નિપર્ણી સૂક્ત** : આ સૂક્તમાં પૃશ્નિપર્ણી (વનોષધિ) ના પ્રભાવનો ઉલ્લેખ છે. ‘પૃશ્નિ’ નો અર્થ પૃથ્વી પણ થાય છે તે પ્રમાણે ‘‘પૃશ્નિપર્ણી’’ નો અર્થ ‘‘પૃથ્વીનું પાલન કરનારી દિવ્યશક્તિ’’ સૂક્તના દેવતાના રૂપે ‘‘વનસ્પતિ’’ નો ઉલ્લેખ છે. આ ચમકનારી ઔષધિ દાદર, ખરજવું, કોઠ જેવા રોગોનો સમૂળ નાશ કરનારી છે.

સં નો દેવી પૃનિપર્ણશં નિઋત્યા અકઃ ।

ઉગ્રા હિ કાવ્વજમ્બની તામભક્ષિ સહસ્વતીમ્ ॥ (૨૯૧-કાંડ-૨ અર્થ-ભાગ-૧)

- (૧૦) **આપો દેવતા સૂક્ત** : હે સરિતાઓ ! આપ સારી રીતે સદૈવ ગતિશીલ રહેનારી છો. મેઘોના ગડગડાટ પછી આપ જે નાદ કરો છો. તેથી આપનું ‘નદી’ એવું નામ પડ્યું છે જે આપને અનુરૂપ છે. વરૂણદેવથી પ્રેરાઈને તરત જ મળીને નાયતી ચાલતા લાગી ત્યારે ઈન્દ્ર દેવે આપને પ્રાપ્ત કરી. આ ‘આપ્નોત’ ક્રિયાને કારણે આપનું નામ ‘આપઃ’ પડ્યું છે ઈન્દ્રે બળથી આપનું વરૂણ કર્યું તેથી ‘વારિ’ નામ પડ્યું. જળકલ્યાણકારી છે. તેના યથાયોગ્ય ઉપયોગથી પ્રાણીમાં દર્શનશક્તિ, શ્રવણશક્તિ અને બોલવાની શક્તિ આપે છે.

યદદઃ સંપ્રયતીરહાવનદતા હતે । તસ્માદા નદ્યો રૂ નામ સ્થ

તા વો નામાનિ સિન્ધવઃ ॥ (૪૫૧ કાંડ-૩, ભાગ-૧)

- (૧૧) **રોહિણી વનસ્પતિ સૂક્ત** : આ સૂક્તમાં તુટેલા અંગોને જોડવા તથા દામવા માટે ‘રોહિણી’ નામની ઔષધિઓનો ઉલ્લેખ છે.

રોહણ્યસિ રોહણ્યસ્થનારિછન્નસ્ય રોહિણી । રોહયેદમરૂધ્ધતિ ।

આ રોહિણી તુટેલા હાડકાંને જોડે છે. શસ્ત્ર પ્રહારથી જો તમારાં અંગ તૂટી જાય તો મંત્ર અને ઔષધિથી સાજા થઈ શકે છે.

(૧૨) વૃષ્ણિ સૂક્ત : વાયુથી યુક્ત દિશા-ઓ સાથે વાદળો ઉદ્ધિત થાયો અને વૃષ્ટિ કરવા પાણી લઈ આવતા વાદળ વાયુ દ્વારા પ્રેરાઈને એકત્ર થાયો અને આ વાદળ જળ ધારા પૃથ્વીને તૃપ્ત કરો.

સમૃત્પતન્તુ પ્રધિશો નભસ્વતી: સમભ્રાણિ વાતજૂલાનિ યન્તુ ।
મહત્રઋષભસ્ય નદતો નભસ્વતો વાજ્રા આપ: પૃથિર્વી તર્પવન્તુ ॥

(૭૦૨ કાંડ-૮ અર્થ ભાગ-૧)

(૧૩) કૃષ્ઠતક્રમનાશન સૂક્ત : આ સૂક્તમાં કૃષ્ઠ નામની ઔષધિનું વર્ણન છે. વૈદ્યક ગ્રંથે ભાવપ્રકાશમાં તેનું વર્ણન છે. આ ઔષધિ માથાનો દુઃખાવો, આંખની નબળાઈ, વાયુ, કફ વગેરે રોગોને દૂર કરનારી છે.

(૯૪૪ કાંડ-૫ અર્થ ભાગ-૧, સૂક્ત-૮)

(૧૪) અપામાર્ગ સૂક્ત : આ સૂક્તમાં કૃત્યા નામની ઔષધિની વાત કરવામાં આવી છે.

અપામાર્ગેઙય માર્ષ્ટુ ક્ષેત્રિયં શપપચ્ય ય: । અપાહ યાતુઘાનીરપ સર્વા અરાપ્ય: ॥

(૭૪૧ સૂક્ત-૫ ભાગ-૧)

આ ઔષધિ દ્વારા આનુવંશિક રોગો દૂર કરે છે.

(૧૫) વાજીકરણ સૂક્ત : આ સૂક્તમાં બળ-વીર્યવર્ધક ઔષધિનો ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય સાયણે આને કપિત્થ સાથે જોડ્યું છે. ખોદીને કાઢવાને કારણે આને કપિત્થ (કોઠી)નું મૂળ પણ માનવામાં આવે છે. ઔષધ શાસ્ત્રિઓ માટે આ સંશોધનનો વિષય છે.

અપાં રસ: પ્રથમજોઙથો વનસ્પતીનામ્ । ઉત સામસ્ય ભ્રાતાસ્યુતાર્શમસિ વૃષ્કયમ્ ॥(કાંડ-૫ અર્થ ભાગ-૧)
આ ઔષધિ અમૃત સમાન છે અને વનસ્પતિઓમાં સારૂપ છે.

(૧૬) વિષનાશન સૂક્ત : સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વખતે ઉપયોગી પદાર્થોની સાથે વિષનો પણ ઉદ્ભવ થયો હતો. વિષને પ્રભાવહીન બનાવનાર સોમપ્રવાહ પ્રકૃતિમાં ઉપલબ્ધ છે. વરણાવતી ઔષધિમાં રહેલો રસ અમારા વિષને દૂર કરો. એમાં અમૃતનો સ્ત્રોત છે. તે અમૃતોપમ જળ ધારા વિષ દૂર થાય છે.

વારિદં વારયાતૈ વરણાવત્યામધિ ।

તત્રામૃતસ્યાસિક્તં તેના તે વારયે વિષમ્ ॥

(૧૭) વનસ્પતિ સૂક્ત : આ સૂક્તમાં પ્રત્યક્ષરૂપે (શોક) ને હરાવી પતિને પોતાના પ્રિયપાત્રરૂપે સ્થાપવાનો ભાવ છે. જેના માટે 'બાણાપણી' ઔષધીનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે.

અહમસ્મિ સહમાનાથો ત્વમસિ સાસહિ: ।

ઉભે સહસ્વતી ભૂત્વા સપત્ની મે સહાવહૈ ॥

સંદર્ભ ગ્રંથો :

- અથર્વવેદ સંહિતા
- સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ સંહિત ભાગ-૧
- અથર્વવેદ
- આપણી સંસ્કૃતિનો ભવ્યવારસો

સંપાદક :

- વેદમૂર્તિ તપોનિષ્ઠવં શ્રીરામ શર્મા
- આચાર્ય ભગવતી દેવી શર્મા
- ડૉ. રાજબહાદુર પાંડે.